

Kovács Mónika ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar,
Interkulturális Pszichológiai és Pedagógiai Központ
kovacs.monika@ppk.elte.hu

AZ ELŐÍTÉLETEK OKAI ÉS MÉRSÉKLÉSÜK LEHETŐSÉGEI: A SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI NÉZŐPONT¹

A cikk áttekinti az előítéletek motivációs és kognitív hátterét, mely tényezők magyarázzák az előítéletek egyéni különbségeit. Az előítéletek lehetnek egyes személyiségvonások – mint a tekintélyelvűség és a szociális dominancia orientáció – kifejezői, de olyan helyzetspecifikus motivációk is szerepet játszanak az előítéletekben, mint a pozitív szociális identitásra való törekvés vagy a szorongás csökkentésére való igény. Nemcsak a személyiségkülönbségeket, de a kulturálisan elfogadott sztereotípiákat, az előítéletesre vonatkozó társadalmi normákat és uralkodó ideológiákat is figyelembe kell vennünk, ha meg akarjuk érteni az előítéletek kialakulását, fennmaradását és változását. A cikk második része összefoglalja az előítélet-mentesség pszichológiáját, végezetül azokat a módszereket, amelyek hatékonyak bizonyultak az előítéletek és sztereotípiák mérséklésében.

A szociálpszichológia több mint száz éves történetében az előítéletek és a sztereotípiák megértése mindig is központi helyet foglalt el. Bár fontos felismerések már az 1920–30-as években is születtek, először a holokauszt, majd az 1960-as évek polgárjogi, emberjogi és feminista mozgalmainak hatására kerültek a szociálpszichológiai elméletek és kutatások eredményei a társadalmi változások, az esélyegyenlőség és a társadalmi integráció szorgalmazóinak érvei közé. Az 1970-es évektől Kanadában, USA-ban és a nyugat-európai országokban elterjedt a multikulturalizmus, valamint a kisebbségek és nők hátrányos megkülönböztetése egyre inkább ütközött normákba és törvényekbe. A társadalmi intézmények és normák változása ellenére az előítéletek és sztereotípiák nem tűntek el, bár gyakran a korábbinál burkoltabban jelennek meg. A 21. század első évtizedében legalább annyira foglalkoztatta a kutatókat megértésük, mint száz évvel ezelőtt (lásd Duckitt, 2001).

Az 1950-es évekre született meg az a két alapvető mű, amely máig meghatározza az előítéletekről (csoportok tagjai iránti érzések) és sztereotípiákról (csoportok tagjaira vonatkozó elvárások és asszociációk) alkotott képünket: Adorno és munkatársai könyve, amely a tekintélyelvű személyiség kutatását foglalta össze, és Allport *Az előítélet* című monográfiája. Míg Adorno és munkatársai az előítéletek patológikus – személyiségdinamika tünetének tartották, addig Allport – a személyiség szükségletei mellett – az olyan „normális” megismerési folyamatok szerepét is hangsúlyozta az előítéletek és sztereotípiák kialakulásában és fennmaradásában, mint a kategorizáció.

¹ A tanulmány az OTKA által támogatott (K 79143) *Tanárok interkulturális nézetei és azok hatása az osztálytermi munkára* c. kutatás keretében készült.

AZ ELŐÍTÉLETESSÉG ÉS A SZEMÉLYISÉG JELLEMZŐI

Adorno és munkatársai az előítéletet egy sajátos családi konstellációban létrejövő személyiségtípus tüneteként értelmezték (Sanford, 1956, lásd még Fábrián /1999/ és Todosijevic /1999/ összefoglalóit). A család státus-szorongása vezet a gyerekekkel szemben alkalmazott szigorú nevelési módszerekhez. A szülők ugyanis mindenképpen el akarják kerülni a társadalmi pozícióvesztést, és ezt úgy próbálják biztosítani, hogy nagyon szigorúan büntetnek és tiltanak minden non-konformnak tartott viselkedést, amelyeket a külső – alacsonyabb státusú – csoportokhoz kötnek. A szülők, majd a szuperego által tiltott ösztönkésztetések a személyiségen belül okoznak – újra és újra – frusztrációt, és az így keletkezett agresszió azokra a csoportokra irányul, amelyeket az előítéletes személy non-konformitásuk miatt lenéz és megvet. Nekik éppen azokat az ösztönkésztetéseket és viselkedéseket tulajdonítja, amelyeket saját magával kapcsolatban teljesen elfogadhatatlannak tartana, és amelyek valójában saját személyiségén belül elindították a frusztráció–agresszió folyamatát.

Adornoék kutatásaiból indult ki Altemeyer (2004), de a jobboldali tekintélyelvűség elmélet (RWA) nem a frusztrációra, hanem a szorongásra vezeti vissza annak a speciális személyiségtípusnak a kialakulását, amely készen áll nemcsak az etnocentrizmusra, hanem a külső csoportok elleni agresszióra is, amennyiben arra a saját csoportja tekintélye felhatalmazza. A jobboldali tekintélyelvűek a világot fenyegetésként élik meg, és szorongásuk váltja ki agressziójukat. A tekintélyben és a saját csoport normáinak kritikátlan elfogadásában és felértékelésében keresnek menedéket a szorongás ellen, magukat nemcsak jóindulatúnak, hanem erkölcsi mércének is tartják, más csoportokat és minden non-konformnak tekintett viselkedést elítélnék (Duckitt, 2005).

Etnocentrizmusuk ugyanakkor a domináns csoport státusát is fenntartja, hiszen ragaszkodásuk a saját csoport „hagyományaihoz” egyúttal a hagyományos szerepekhez és státusokhoz való ragaszkodást is jelenti. Sibley és munkatársai (2007) eredményei szerint például a jobboldali tekintélyelvűség erősebben meghatározta a jóindulatú szexizmust (a hagyományos nemi szerepek támogatását), mint az ellenséges szexizmust (a nőket alacsonyabb rendűnek tételező attitűdöt) (Glick és Fiske, 2001).

Az előítéletességgel szoros kapcsolatban álló másik személyiségjellemző a szociális dominancia orientáció (SDO) (Sidanius és Pratto, 1993), a csoportok közötti hierarchiát támogató attitűd. A magas szociális dominancia orientáció együtt jár az emberek közötti egyenlőség elutasításával, és a mások fölötti uralkodás vágyával. A szociális dominancia orientáció inkább jellemző férfiakra, mint nőkre, és kialakulásában családi mintának és elvárásoknak lehet szerepe, összefüggés van ugyanis az apák és fiaik szociális dominanciára való törekvése között. Az előítéletek a szociális dominancia megszerzését és megtartását szolgálják, és különösen ellenszenvések lesznek a magas szociális dominanciájú személyek számára a külső csoportok azon tagjai, akik a status quo megváltoztatására törekedve nem maradnak a „helyükön”. Ennek fényében nem meglepő, hogy a már említett vizsgálatban a férfiak

magas szociális dominancia orientációja az ellenséges – és nem a jóindulatú – szexizmust határozta meg (Sibley et al. 2007).

Altemeyer (2004) kanadai egyetemista mintán összevetette a jobboldali tekintélyelvűséget és a szociális dominancia orientációt az előítéletek szempontjából. Aránylag alacsony volt a két skála közötti korreláció (.20), ami alátámasztja azt a feltételezést, hogy különböző személyiségvonások állnak a háttérükben. Mindazonáltal éppen azok az egyetemisták bizonyultak a legetnocentrikusabbnak és a legelőítéletesebbnek a külső csoportokkal szemben (nők, afro-amerikaiak, homoszexuálisok), akik mindkét skálán magas pontszámot értek el (lásd még Örkény és Váradi itt közölt tanulmányát a különböző előítéletek mögött meghúzódó azonos szociológiai–pszichológiai gyökerekről és a társadalmi beágyazottságról).

A CSOPORTOK KÖZÖTTI VERSENGÉS ÉS BŰNBAKKÉPZÉS: AZ ELŐÍTÉLETEK MOTIVÁCIÓS HÁTTERE

A sztereotípiák és előítéletek motivációi közül a legfontosabb a saját csoport – az in-group – preferenciája más csoportokkal szemben. A csoport-hovatartozás meghatározza az egyén szociális identitását és annak társadalmi értékét, az egyén részül saját csoportja szimbolikus és materiális nyereségeiből, valamint társadalmi státusából, ezért érdekelt a saját csoportja sikereiben és minden más csoporthoz képest elfogult a saját csoportjával. A versengés vezet a csoportok közötti konfliktushoz, valós materiális javakért éppúgy, mint státusért vagy éppen ideológiai és értékdominanciáért (Sherif és Sherif, 1969; Tajfel, 1973, 1974; Esses et al., 2005). A másik csoportot leértékelő sztereotípiák és előítéletek, valamint a diszkrimináció és a ki-rekesztés a többségi csoport részéről a saját csoport dominanciájának fenntartására alkalmazott eszközök.

A pozitív társas identitást nagyrészt a pozitív eredményű összehasonlítások biztosítják, amelyeket a saját csoport és a külső csoportok között tesz az ember, ez gyakran vezet a saját csoport felértékeléséhez más csoportokkal szemben (Brewer, 1999), különösen akkor, ha valaki erősen azonosul az adott csoporttal (Ellemers et al., 2002). Kutatások szerint a magas fokú nemzeti identifikáció erős bejósolója a xenofób attitűdöknek (lásd Brown, 2000).

Amennyiben létrejött a saját és külső csoportok megkülönböztetése, a többi csoport a saját csoport szempontjából kerül a szövetséges vagy ellenfél szerepbe, és ez – a másik csoport státusa mellett – meghatározza a róla kialakított sztereotípiák tartalmát. Míg a versenytársaknak tekintett csoportokat vagy irigylik (ha magas státusuk miatt kompetensek tartják őket) vagy megvetik (ha alacsony státusuk miatt lenézik őket), addig a szövetségesekre vagy csodálat (ha magas státusúak), vagy paternalista gyámolítás (ha alacsony státusúak) irányul. A státus és/vagy a csoportok közötti viszony változásával változnak a sztereotípiák is, így kerülhetnek korábban megvetett csoport sikeresen érvényesülő tagjai az irigyelt kategóriába (például a si-

keres feketék az USA-ban), vagy így válhatnak szövetségesből – háziasszony – versenytárrsá a sikeres karrierrel rendelkező nők (Fiske et al., 2002).

A csoportközi versengés mellett a csoportszintű – szisztematikus – frusztráció, valamint a csoport fenyegetettségének percepciója az előítéletek felerősödéséhez, bűnbakképzéshez és külső csoportokkal szembeni agresszióhoz vezethet. Szisztematikus frusztrációról (lásd Feierabend et al., 1972) akkor beszélünk, ha nagyobb társadalmi csoportok élnek át a társadalmi teljesítmény és a társadalmi elvárások között hirtelen keletkezett nagy különbségből fakadó frusztrációt. Doty és munkatársai (2004) összehasonlították azokat az időszakokat, amikor magas volt az amerikai társadalomban a szisztematikus frusztráció a válságmentes időszakokkal. A magasabb szisztematikus frusztráció idején több volt a jogvédő szervezetek által nyilvántartott antiszemita incidens, a tudósítások a Ku Klux Klan nagyobb fokú aktivitásáról számoltak be, és az érettségiző fiatalok körében végzett közvélemény-kutatások magasabb fokú előítéletességet mértek.

A terrorismenedzsment elmélet szerint is (lásd Esses et al., 2005) a szorongás elhárítása a saját csoport világnézetéhez való ragaszkodás egyik legfontosabb motívációja. Azt feltételezi, hogy a halálfélelemmel szembesülve csak úgy tudunk védekezni saját jelentéktelenségünk tudatával szemben, ha olyan eszmerendszerekbe kapaszkodunk, amelyek érvényességét örökérvényűnek véljük. A más – ezekkel versengő – világnézetekkel való szembesülés azonban kétségeket ébreszt bennünk, és fenyegeti a halálfélelemmel való megküzdés stratégiáját. A másik csoport világszemléletének leértékelése és a csoporttal kapcsolatos előítéletek a saját csoport világnézetében való bizonyosság védelmét szolgálják.

A terrorismenedzsment iránti igény összefüggésben áll a személyiség dinamikájával és szituációs jellemzőkkel is. Amerikai vizsgálatok szerint a konzervatív politikai önmeghatározás együtt jár a halállal kapcsolatos nagyobb fokú szorongással (lásd Jost et al., 2009), míg a szituációs egzisztenciális fenyegetettség konzervatív irányba mozdítja el a politikai választásokat. A szeptember 11-i, illetve a madridi merényletekre való emlékeztetés után például egyetemi hallgatók konzervatívabb politikai állásfoglalásokkal értettek egyet, mint a kontroll csoport (lásd Jost et al., 2008 és Jost et al., 2009 összefoglalóit).

Glick (2002; 2005) modellje szerint akkor jön létre a bűnbakként kiválasztott csoport iránt agresszió, amikor társadalmi válság idején olyan politikai ideológia üti fel a fejét, amely igyekszik elhíttetni az emberekkel, hogy az adott csoport az oka a krízisnek. A bűnbakképző ideológiák – és a konspirációs elméletek (lásd Kofta és Sedek, 2005) – azért válhatnak vonzóakká, mert könnyen érthető magyarázatot és megoldást kínálnak komplex helyzetekben. A bűnbakképző ideológiák ezen felül megoldást is javasolnak a válságra: a csoporttal szembeni jogfosztó vagy akár ennél súlyosabb lépéseket is.

A modell szerint elsősorban az aránylag magas státusú kisebbségi csoportokat szemelik ki a bűnbak szerepre, hiszen őket státusukból következően kompetensként sztereotipizálják – elhithető róluk, hogy képesek voltak ártani a saját csoport-

nak –, ugyanakkor versengő ellenfélként tartják számon, ezért elhiszik róluk, hogy rossz szándékúak. Ha egy bűnbakképző ideológia széles körben elfogadottá válik, és politikai hatalomra kerül, akkor szélsőséges személyes előítéletek nélkül is elegendő motivációt jelent a kisebbségi csoporttal szembeni – akár népirtásba torokolló – agresszióra is (lásd még Baumeister, 2002).

AZ ELŐÍTÉLETEK ÉS SZTEREOTÍPIÁK ÉS A KOGNITÍV FOLYAMATOK

A látható fizikai különbözőségeken alapuló társadalmi kategóriákat (például a bőrszín szerinti megkülönböztetés vagy a nemi különbségek), az ún. természetes kategóriákhoz (pl. halak, madarak stb.) hasonlóan alkalmazzuk, bár valójában ezek a kategóriák mesterséges kategóriák. Bizonyos – a társadalom által kiemelt – különbségek mentén kategorizáljuk az embereket, például a bőrszín, nem vagy életkor szerint, míg más különbségeket figyelmen kívül hagyunk vagy jelentéktelennek tartunk, például a szemszínt vagy hajszínt. A természetes kategóriákról azt feltételezzük, hogy a megfigyelt különbségek lényegi belső különbség kifejeződései, és ezért ezekkel kapcsolatban hajlunk a „pszichológiai esszencializmus”-ra (Rothbart és Taylor, 1992). Az objektíven létező különbségek, így a férfiak és nők fizikai különbségei, vagy az emberek bőrszínének különbözősége, jelentőségüket messze meghaladó jelentésre tesznek szert azáltal, hogy társadalmi kategorizálás alapjává válnak (az előítéletek és sztereotípiák kialakulásáról gyermekkorban lásd Kende itt közölt tanulmányát).

A kategorizáció automatikus folyamat, amely a közelség, hasonlóság és a közös sors alapján sorol együvé embereket, és ez meghatározza az információfeldolgozás további menetét. Az észlelők hajlamosak összekeverni az azonos kategóriába tartozókat, és egymáshoz hasonlóbbnak észlelik őket, mint a másik kategóriába tartozókat (Tajfel, 1973). Ezáltal automatikusan létrejön az a téves hiedelem, hogy az egy kategóriába tartozók „mind egyformák”. Nemcsak az észlelési folyamatok, hanem az emlékezeti folyamatok is szerepet játszanak az előítéletek és sztereotípiák fennmaradásában, hiszen jobban emlékszünk a sztereotípiának megfelelő információra, mint az annak ellentmondóra.

A kategóriába nem tartozókra – a szóló helyzetűekre – kitüntetett figyelem irányul, amelynek következtében a szóló helyzetű embert abban a dimenzióban kategorizáljuk, amelyben eltér a többségtől (például nőként, ha a többiek férfiak, vagy feketeként, ha a többiek fehérek), és ennek megfelelően sztereotipizáljuk. A kisebbségi helyzet mindenképpen kiugró inger az észlelés számára, ez a magyarázata annak, hogy miként jönnek létre a negatív sztereotípiák – azaz a negatív viselkedés és kisebbségi csoport-hovatartozás illuzórikus korrelációja – még olyan kísérleti helyzetben is, ahol szigorúan ugyanolyan arányban mutattak be a többségi és

kisebbségi csoport által tanúsított negatív és pozitív cselekedetek (Hamilton és Gifford, 1976).

Az Implicit Asszociációs Teszttel (IAT) végzett kutatások (lásd Nosek et al., 2002) szerint az emberek gyorsabban kapcsolják össze a pozitív tulajdonságokat a magas státusú csoportok tagjaival, míg a negatív tulajdonságok szorosabban kapcsolódnak az alacsonyabb státusú csoportok tagjaihoz. Az IAT által kimutatott asszociációk teljesen automatikusan, tudattalanul, a másodperc tört része alatt aktiválódnak, és megalapozzák az észlelés sztereotípiának megfelelő torzulását.

A magas státusú csoportok meghatározó szerepet töltenek be a társadalmi valóság értelmezésében, ezért a saját státusukat igazoló nézetek mélyen beépülnek a kultúrába. A sztereotípiák és előítéletek a kulturális rendszer építőkövei, a társadalmi valóság kulturális mintái. Stabil társadalmi rendszerekben, különösen, ha interdependencia van az alacsony és magas státusú csoportok tagjai között, akkor konszenzus uralkodik a csoportokra vonatkozó sztereotípiák tartalmát illetően, és ezek a hiedelmek generációról generációra akadálytalanul átadódnak a szocializáció során, kialakulnak azok a szoros asszociációk, amelyek az Implicit Asszociációs Teszttel oly meggyőzően tetten érhetőek.

AZ ELŐÍTÉLET-MENTESSÉG SZOCIÁLPSZICHOLOGIÁJA

Áttekintve az előítéletek és sztereotípiák kognitív és motivációs okait, könnyen azt gondolhatjuk, hogy az elfogult attitűdök elkerülhetetlenek, azonban jelentős különbségek is kimutathatóak az előítéletesség mértékében. Mi több, az előítéletes attitűd még nem feltétlenül jelent diszkriminatív viselkedést, hiszen rajtunk múlik, hogy hagyjuk-e, hogy elfogultságaink uralkodjanak viselkedésünkön, vagy éppen igyekszünk korlátozni azok hatását. Az előítéletek kontrollja vagy megváltoztatása függ attól, hogy milyen pszichológiai funkciója van az adott attitűdnek a személy számára, illetve attól, hogy milyen társas normák elfogadottak az előítéletességgel és diszkriminatív viselkedéssel kapcsolatban.

Az előítélet funkciója Katz (1960) kategorizációja alapján lehet (1) instrumentális, (2) énvédő, (3) érték kifejező és (4) ismereti. Az *instrumentális* funkcióval rendelkező előítéletek a legkönnyebben megváltoztathatóak, hiszen az ilyen attitűdök kialakulását és fennmaradását elsősorban a külvilág jutalmi és büntetési szabályozzák. Az *énvédő* funkciójú attitűdök megváltoztatása a legnehezebb, hiszen ebben az esetben sokszor tudattalan konfliktusok vezetnek az adott előítélethez, és ezek éppen a belső konfliktusok elhárítását szolgálják, az attitűdöt nem a célpont, hanem az egyén belső konfliktusai hozzák létre. Az *érték kifejező* attitűdök az egyén centrális értékeinek kifejezésére szolgálnak, kifejezésükkel az egyén megerősíti csoport-hovatartozását és identitását. Ezen attitűdök megváltoztatása sem könnyű, hiszen vagy az értékek megváltoztatását igénylik – például, ha az egyén vonatkoztatási csoportot vált –, vagy az értékek és adott attitűd kapcsolatának megváltoztatását, ha maga

a csoport változtatja meg egy adott célponttal kapcsolatos normáját, például politikai rendszerváltás hatására. Az attitűdöknek szerepük van a világhoz való viszonyulásunkban is, az *ismereti* funkciót betöltő attitűdök ezt a célt szolgálják. Ellenkező motiváció hiányában gyakran ragaszkodunk hamis vélekedéseinkhez, mégis, a más csoportokról szóló felvilágosításnak és új információknak elsősorban ezen attitűdök megváltoztatásában lehet szerepük.

Bár a kutatások nagy része az előítéletes személyek jellemzőit és az előítéleteket meghatározó pszichológiai és szociológiai változókat igyekeztek meghatározni, ezek alapján felvázolhatóak az előítéletmentes – vagy legalábbis alacsony fokú előítélettel rendelkező – személyek jellemzői is. Az előítéletes és előítéletmentes személyek különböznek abban, hogy általában hogyan viszonyulnak a világhoz. Az előítéletmentes személy kevésbé korlátozó családban nőtt fel, ezért kiegyensúlyozottabb személyiségstruktúrával rendelkezik, kevésbé lesz agresszív, és a projekció nem válik személyisége jellemzőjévé. Nem látja fenyegetőnek a világot, ezért kevésbé lesz szüksége a konformitásra és a tekintélynek való alárendelődésre, esetében a felettes én, az én és az ösztön én kiegyensúlyozzák egymást (őket nevezi Adorno /1950/ *valódi liberálisoknak*).

Rokeach is a világról alkotott elsődleges nézetek különbségét tartja a nyílt és zárt gondolkodás kialakulásában a legfontosabbnak. A nyílt gondolkodású személyek, akik kevésbé ragaszkodnak a saját csoport tekintélyeihez, és akik képesek igazságtartalmuk alapján mérlegelni a nézeteket, a világot alapvetően barátságos helynek tartják, míg a zárt gondolkodásúak – saját csoport tekintélyeihez és azok nézeteihez kritikátlanul viszonyulók – alapvetően szorongatónak érzik (Rokeach és Restle, 1960).

Hogy a világhoz való viszony alapvetően pozitív és bizakodó – avagy negatív és bizalmatlan – lesz-e, egyrészt az egészen korai kötődésektől függ, hogy a kisgyerek milyen pozitív vagy negatív sémákat alakít ki saját magáról és másokról (lásd a gyermekkori kötődési stílusok felnőttkori hatásáról Collins és Read, 1990), másrészt a családi és kulturális üzenetektől. Adorno (1969) hangsúlyozta az empátia fontosságát saját magunkkal szemben is. Szerinte a szigorú nevelés következménye a hatalom és keménység tisztelete, és az így felnőtt emberek nemcsak mások, de saját maguk fájdalmára is érzéketlenné válnak.

Az alacsonyabb fokú szociális dominancia orientáció szintén elősegíti az előítéletmentességet, hiszen az ilyen emberek kevésbé lesznek hajlamosak arra, hogy saját státusuk és saját csoportjuk dominanciájának érdekében diszkriminálják és terrorizálják más csoportok tagjait. Pratto és munkatársai (1997) szerint az alacsony szociális dominancia orientációval rendelkező emberek hajlamosak segítő foglalkozásokat választani (például tanári pályát), amelyeknek a célja éppen a hierarchia gyengítése, a hatalommal nem rendelkezők magasabb státusba való segítése (*empowerment*). A szociális dominancia orientáció gyengébb vagy erősebb fokát egyrészt biológiai okok – nem – másrészt szocializációs okok magyarázzák. A szerzők szerint a magasabb szociális dominancia orientáció az apai mintából és a verseny-

ben való győzelmet mindenk fölé helyező szülői elvárásokból fakadnak, feltételezhetjük tehát, hogy az alacsony szociális dominancia orientációnak is szocializációs gyökerei vannak.

A sztereotípiák és előítéletek megváltoztatásának vagy kontrollálásának lehetősége attól is függ, hogy maga az előítéletesség mennyire elfogadott az adott társadalomban. Az előítélet vagy sztereotípiá más személyes normák hiányában is konfliktust okozhat a személy számára, amennyiben az egyenlőségelvű gondolkodás és viselkedés erősen normatív a társadalomban vagy vonatkoztatási csoportjában. Adornoék mintájában az etnocentrizmus és antiszemitizmus skálákon alacsony pontszámot elért személyek közé például olyanok is bekerültek – a szerzők a *merev* típusba sorolják őket –, akiknek személyiség és gondolkodási jellemzői megegyeztek a magasan előítéletesekkel, a különbséget az előítéletekhez való viszony okozta: ők egyenlőségelvű vonatkoztatási személy vagy csoport-normáikhoz ragaszkodtak me-reven (Adorno, 1950).

Hosszan tartó csoportközi konfliktusok felerősítik a saját csoporttal való identifikációt, ez pszichológiai értelemben segít is a konfliktussal járó nehézségek elviselésében, ugyanakkor hozzájárul a konfliktus eszkalálódásához, a másik csoport dehumanizálásához és a csoportközi előítéletek normává válásához (Muldoon, 2003, a konfliktust növelő, illetve csökkentő csoportközi kommunikációról lásd Senesh itt közölt tanulmányát).

Ha egy társadalomban a kisebbségi csoportok iránti negatív attitűd normatívnak számít, éppen a kisebbséget segítő viselkedés lesz non-konform. Például a holokauszt idején az üldözött zsidóknak nyújtott segítség ilyen nem-normatív viselkedés volt az uralkodó társadalmi normákhoz képest. Az embermentők saját humanisztikus – gyakran vallási meggyőződésükben gyökeredző – vagy antifasiszta meggyőződése erősebb volt, mint az uralkodó társadalmi normákhoz való alkalmazkodás igénye, ezért vállalkoztak az üldözöttek segítésére. Más esetekben magának a kisebb közösségnek sikerült életben tartania saját humanisztikus értékeit a nagyobb társadalom anti-humánus normáival szemben. Például Le Chambon francia faluban a pap irányításával az egész közösség részt vett a zsidók bujtatásában (az embermentők indítékaival kapcsolatban lásd Fogelman, 2002). Az emberek többségének azonban valószínűleg nem volt szüksége magyarázatra a zsidók sorsa iránti közönyükre, hiszen úgy érezték, hogy az összhangban volt a társadalmi normával.

EGYÉNI KÜLÖNBSÉGEK A SAJÁT ELŐÍTÉLETEKHEZ ÉS SZTEREOTÍPIÁKHOZ VALÓ VISZONYBAN

Saját előítéletességükhöz való viszonyuk alapján négy típust különböztethetünk meg az előítéletesség kontinuumán: (1) az előítélet-mentesek, (2) az ambivalensek, (3) az átlagos előítéletesek, és (4) a szélsőségesen előítéletesek csoportjait (*1. táblázat*).

1. táblázat: Az előítéletek típusai

(1) előítélet-mentesek	(2) ambivalensek	(3) átlagos előítéletesek	(4) szélsőségesen előítéletesek
előítéletek hiánya vagy tudatos kontrollja	averzív és modern előítéletek	sztereotipizálás, előítéletekesség	szélsőséges etnocentrizmus, bűnbakképzés

Az első típusba – az előítélet-mentesek csoportjába – azok tartoznak, akik tudatában vannak saját sztereotípiáiknak és előítéleteiknek, és minden igyekezetükkel azon vannak, hogy ne ezeknek alapján ítéljenek meg más embereket, ne diszkrimináljanak más csoportokhoz tartozókat. Devine különböztette meg a kulturális sztereotípiákat és a személyes meggyőződést, amelyek az előítéletmentes személyeknél ellenkező hatással vannak a viselkedésre. Szerinte mindenki rendelkezik kulturális sztereotípiákkal, de az egalitáriánus meggyőződésük tudatosan igyekeznek leküzdeni azok hatását a viselkedésükre (Devine, 1989; az automatikus sztereotípiák gátlásáról lásd Síklaki összefoglalóját, 2010, 265–287.). Amennyiben az egalitáriánus viselkedés személyes céllá válik, ez a tudatos kontroll hosszú távon akár előítéletmentességhez is vezethet, azáltal, hogy az egalitáriánus meggyőződés tudattalanul is állandóan hozzáférhetővé válik, és blokkolja a nem-tudatos sztereotípiák aktivációját (Moskowitz et al., 1999).

A második típusba azok tartoznak, akik már elutasítják a hagyományos előítéleteket, ám mégis ambivalensek a kisebbségek iránt. Az averzív előítéletek abból a konfliktusból keletkeznek, hogy a viselkedésre egyszerre hat az egyenlőség és igazságosság normája, valamint a régi előítéletekből fakadó ellenszenv. Ennek a konfliktusnak az eredményeként az averzív előítélet a kisebbségi csoportok tagjaival való érintkezés minimalizálására sarkall, de, ha nem lehet elkerülni a találkozást, akkor az ilyen emberek igyekeznek előítélet-mentesnek mutatkozni. Zavaruk és az interakcióval kapcsolatos kényelmetlenség érzetük azonban a nem-verbális viselkedésben megjelenik, amit interakciós partnereik észre is vesznek (lásd Gaertner és Dovidio, 2005).

Az ambivalensek másik csoportja sem vallja már a hagyományos előítéleteket, de a meritokrációra hivatkozva ellenez minden olyan kezdeményezést, amely az esélyegyenlőség elősegítését célozzák. Ők azáltal tartják fenn a kisebbségek hátrányos megkülönböztetését, hogy ragaszkodnak a status quo-hoz és tagadják, hogy egyáltalán létezik a probléma (lásd Swim et al., 1995).

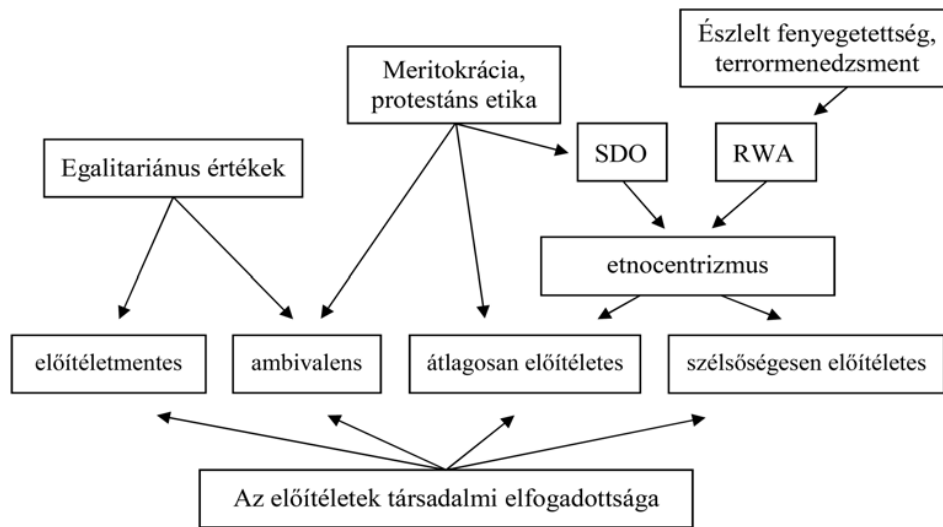
A harmadik csoportba az átlagos előítéletesek tartoznak, ők kritika nélkül elfogultak a saját csoport iránt, és éles határt jelölnek ki a többség és kisebbség között: a társadalmat élesen kettéválasztják „mi”-re és „ők”-re. Más csoportok tagjaihoz a versenytárs–szövetséges dimenzió szerint viszonyulnak, igyekeznek fenntartani a saját csoport kedvező helyzetét, készek szimbolikusan versengeni az ellenfélnek tekintett külső csoportokkal, és a diszkriminációra elsősorban a saját csoport tagjainak preferenciája miatt hajlanak.

A negyedik – szélsőségesen előítéletesek – csoportjába azok tartoznak, akiknek a saját csoport dominanciájának elérése vagy fenntartása központi motivációjuk, és ennek háttérben olyan személyiségvonások állnak, mint a jobboldali tekintélyelvűség és/vagy a szociális dominancia orientáció. Emellett jellemző rájuk az igény a bűnbakképzésre és fogékonyak a kirekesztő politikai ideológiákra.

Az egyéni különbségek háttérben a világnézet és az értékek különbözősége áll (lásd *1. ábra*), de minden esetben figyelembe kell vennünk a társadalom általános vélekedését az előítéletek elfogadhatóságáról, ami a különböző előítéletek esetében más és más lehet ugyanabban a társadalomban is. Az előítélet-mentesség oka az egyenlőség elvű meggyőződés, a „mi” és „ők” gondolkodásmód elutasítása. Ez az értékrend olyan fontos az egyén számára, hogy elég erős motivációt ad a sztereotípiák hatásának blokkolására.

Ha egy társadalomban nagyon erős norma bélyegzi meg az előítéleteket és a diszkriminatív viselkedést, akkor még azok is hajlamosak lesznek viselkedésüket ehhez a normához igazítani, akik személyesen nem elkötelezettek iránta. Az ő esetükben az előítéletek éppen az elfojtás miatt rövidtávon még fel is erősödhetnek (lásd Monteith et al., 2010). Az ambivalens csoport ugyan – külső elvárások hatására vagy saját meggyőződésből – egalitáriánus elveket vall, ezek azonban nem elég erősek ahhoz, hogy valóban legyőzzék előítéleteit és sztereotípiáit, ezért helyzetről helyzetre változik, hogy előítéletesen vagy egalitáriánusan viselkedik. Az egalitáriánus normákat elsősorban a meritokrácia ideológiája gyengíti, amely erős motivációt jelent a fennálló helyzet igazolására, és a sikertelenség belső oknak való tulajdonítására, azaz a rendszerigazolásra (lásd Jost és Banaji, 1994, és Hadarics itt közölt összehasonlító tanulmányát a különböző nézetrendszerek és az előítéletek összefüggéséről Kelet- és Nyugat-Európában).

Az átlagos előítéletes a szélsőségesen előítéletesekhez hasonlóan etnocentrikus, ám egyéb értékei – például a mindenkori középosztályi értékek iránti konformitása vagy vallásossága – mérsékelheti készségét a diszkriminációra vagy bűnbakképző ideológiák elfogadására, amennyiben az adott társadalomban az előítéleteket megbélyegző normák az elfogadottak. A politikai és kulturális elitnek éppen ezért lehet nagy szerepe nemcsak az előítéletek mozgósításában, hanem csökkentésében, hiszen ők határozzák meg azokat a kulturális, morális vagy akár törvényi kereteket, amelyekhez az egyes személyek saját előítéleteségüket mérik (lásd Krekó itt közölt tanulmányát a jobboldali extremizmusra való társadalmi igényről és ideológia kínálatról).

1. ábra: Egyéni különbségek a saját előítéletekhez való viszonyban, az előítéletek társadalmi elfogadottságának függvényében

AZ ELŐÍTÉLETEK ÉS SZTEREOTÍPIÁK CSÖKKENTÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI

Mint láttuk, az előítéletek és sztereotípiák kialakulásának és fennmaradásának számos oka lehet, és ugyanaz az előítélet különböző funkciókat tölthet be az egyes embereknél. Ezen felül különböző emberek nagyon különbözőképpen viszonyulnak saját előítéleteikhez, vannak olyanok, akiknek komoly konfliktust jelent a felismerés, hogy egyenlőségpárti meggyőződésük ellenére rendelkeznek a külső csoportokkal szembeni kulturális előítéletekkel és sztereotípiákkal, míg mások saját csoportjuk felértékelését és más csoportok iránti ellenszenvüket teljesen elfogadhatónak és vállalhatónak tartják: a saját csoport iránti extrém elfogultság fontos szerepet tölt be politikai identifikációjukban is.

Sherif, Adorno és Allport nemcsak az előítéletek okait keresték, hanem a csoportközi konfliktusok csökkentésére is megfogalmaztak javaslatokat. A „főlérendelt cél”, mint a konfliktus csökkentésének eszköze (Sherif és Sherif, 1969), a kontaktus hipotézis (Allport, 1954), valamint a kritikai gondolkodásra és az autonómiára nevelés szorgalmazása (Adorno, 1969) olyan javaslatok, amelyeket a mai szociálpszichológia is alapvetőeknek tart. Míg az utóbbi évtizedekben a szociálpszichológiában a legnagyobb figyelmet a kategorizációs folyamatok változtatásából következő attitűdváltoztatás kapta, addig az oktatásban megjelentek a multikulturális, emberi jogi és holokauszoktatási tananyagok (lásd Heyl, 2001), amelyek inkább Adorno javaslataihoz állnak közelebb.

A kontaktus hipotézis kiindulópontja az, hogy maga a csoportok közötti megkülönböztetés – azaz a kategorizáció – hozza létre nemcsak a csoportokkal kapcsolatos perceptuális torzításokat, hanem a saját csoport iránti elfogultságnak az alapját is képezi. A kategorizációs folyamatok és a csoporthatárokon átnyúló személyes interakciók – azaz a kontaktus – tehát alkalmasak az előítéletek csökkentésére.

Önmagában a csoportközi kontaktus nem feltétlenül csökkenti az előítéleteket, hiszen a különböző csoporttagságokhoz különböző státusok és szerepek kapcsolódnak, a sztereotípiának megfelelő státusban és szerepben való találkozás az előítéletek megerősödéséhez vezet. Különösen így van ez akkor, ha valamilyen explicit érdekkonfliktus is van a két csoport között, például területi konfliktus két etnikai csoport között. Ebben az esetben először a konfliktus kezelésére van szükség, ennek sikere után képzeltető csak el az attitűdök változtatása.

Cross és Rosenthal (1999) izraeli és palesztin diákok attitűdjeit vizsgálta különböző típusú konfliktusmegoldási stratégiákat alkalmazó tárgyalások után. Eredményeik szerint azoknak a diákpároknak lettek pozitívabbak a csoportközi attitűdjei, amelyek az *interaktív problémamegoldó stratégiát* alkalmazták (szemben a másik két tárgyalási stratégiával, amikor vagy zéró-összegű volt a helyzet, vagy mindkét álláspont megismerése után egy, mindkét fél számára elfogadható, nem zéró-összegű megoldást kellett keresni). Az *interaktív megoldó stratégiát* alkalmazók a probléma megoldását azzal kezdték, hogy nemcsak egymás szempontjait ismerték meg, hanem egymásnak az adott konfliktussal kapcsolatos félelmeit és szükségleteit is. Így a résztvevők többé nem úgy érzékelték a konfliktust, mint egy játszmat, amelyet valamelyik fél megnyerhet, hanem mint egy problémát, amelyre közös megoldást kell találniuk. A szerzők szerint azért volt ez a legsikeresebb stratégia az attitűdváltoztatás szempontjából, mert optimistábbá tette a résztvevőket a jövővel kapcsolatban, a közös megoldáskeresés után jobban bíztak a konfliktus megoldhatóságában.

Bár a különböző csoportok tagjai közötti személyes kontaktus kétségtelenül gyakran a viszony javulásához vezet, mert a de-kategorizáció révén a résztvevők csoport-tagságaikat mintegy hátrahagyva ismerik meg egymás személyes tulajdonságait, és így érvényüket vesztik a korábbi csoportalapú sztereotípiák (Gaertner et al., 2010). Azonban nem minden előítélet esetében egyformán hatékony a kontaktus, és gyakran az így szerzett tapasztalatot az emberek nem általánosítják az egész külső csoportra, ezért a sztereotípiák és előítéletek nem is változnak meg (a kontaktus hipotézisről részletesebben lásd Kovács és Balassa itt közölt tanulmányát).

A kontaktus azért lehet hatékony az előítéletek csökkentésében, mert az ismerősség növekedésével gyengíti a másik csoport tagjaival kapcsolatos szorongást: több információjuk lesz a másik csoportról, megváltoznak a másik csoportról alkotott kognitív reprezentációk, és csökken a szorongásuk, hogy megfelelően viselkednek-e a másik csoport tagjaival. Ezen felül, a kontaktus növeli az empátiát a másik csoport helyzetével és a bizalmat a másik csoport tagjai iránt (lásd Tausch és Hewstone, 2010). Pettigrew és Tropp (2005) metaanalitikus kutatása szerint a kontaktus a homoszexuálisokkal szembeni előítéletek csökkentésében volt a leghatékonyabb, amit

az etnikai és időségekkel szembeni előítéletek követtek, míg a testi vagy mentális fogyatékkal élőkkel, valamint a mentális betegségekben szenvedőkkel való személyes találkozás kevésbé volt hatékony.

Allport hangsúlyozta, hogy a kontaktus sikeréhez szükséges a résztvevők egyenlő státusának biztosítása, az interakció kooperatív jellege, a közös cél kijelölése, valamint az intézményes támogatás (a saját csoport tekintélyei részéről, valamint törvények és szokások révén). Ezeket a feltételeket a kooperatív tanulási módszereket alkalmazó iskolákban valósították meg a legsikeresebben, és a hatástanulmányok szerint ezekben a tanulócsoportokban tényleg pozitívabbak lettek a csoportközi attitűdök, és több barátság alakult ki a különböző etnikai csoportokhoz tartozó gyerekek között, mint a hagyományos versengő osztályokban (Slavin és Cooper, 1999; Stephan és Stephan, 2005, a kooperatív tanulási program magyar bevezetéséről és tapasztalatairól lásd B. Nagy itt közölt tanulmányát).

Ezek a programok abból a felismerésből indultak ki, hogy önmagában az integráció azért nem vezet az előítéletek csökkenéséhez, mert az iskolai osztályokban óriási státuselőnyrel rendelkeznek a középosztálybeli többségek a kisebbségekkel szemben, és beavatkozás nélkül ez az előny csak erősödik az iskolai versengő légkör hatására. Azonban, ha a tanárok úgy strukturálják az iskolai feladatokat, hogy a feladat megoldása során mindenki egyenlő státussal rendelkezzen – a megoldáshoz szükséges információt a tanár teljesen egyformán osztja el a gyerekek között, és a megoldáshoz mindenki részvételére szükség van –, és verseny helyett kölcsönös függést hoz létre, akkor valóban csökkennek a kisebbségi gyerekeket sújtó előítéletek (lásd Aronson, 1972). A mozaik módszerrel tanított osztályokban például nőtt az empátia más csoportok tagjai iránt, és ez lehetett az oka az előítéletek mérséklődésének (Aronson et al., 1978, idézi Stephan és Finlay, 1999).

A személyes kapcsolatokat elősegítő dekategoriáció alternatívája, hogy egy olyan közös identitást hangsúlyozunk, amelynek alkategóriáit képezi az eredeti két csoport-hovatartozás, de nem törekszünk arra, hogy az eredeti csoportkategóriák eltűnjenek (lásd a kölcsönös csoportközi megkülönböztetés modelltől Gaertner és Dovidio, 2005b). Ezzel a stratégiával eltérő eredményekre jutottak a kutatók, mert az eredeti csoporttal való erős identifikáció esetén a közös csoportba való kategorizáció inkább fenyegetést jelent a szociális identitásra, és növeli a másik csoport iránti előítéleteket. Alacsony identifikáció esetén viszont csökkentek az előítéletek a közös csoport létrehozása után, különösen akkor, ha a két alcsoport kooperatív és egymást kiegészítő viszonyba került egymással (pl. egy feladat megoldása során eltérő szerepeket kaptak, amelyek egymást kiegészítve járultak hozzá a közös sikerhez) (Gaertner et al., 2010).

A közös csoportidentitás létrehozása úgy is történhet (Gaertner és Dovidio, 2005b), hogy csökken a jelentősége a korábbi saját–másik csoport megkülönböztetésnek azáltal, hogy mindkét csoport ugyanannak a közös csoportnak az alcsoportjává válik. Közös csoportidentitás kialakítása nélkül sem a politikai, sem a multikulturális integráció nem valósítható meg, hiszen amíg valaki vagy kisebbségi vagy

többségi lehet csak, mert nincs egy kisebbséget is magába foglaló integratív kategória, addig akkulturalizációs stratégiaként csak az asszimiláció vagy a szeparáció választható, az integrációra nincs lehetőség (Berry et al., 1992, 271–292., lásd Vidra és Feischmidt itt közölt tanulmányát az integrációs, illetve „színvak” stratégiákról magyar iskolákban, és ezek hatásáról az előítéletekre és a kisebbségi gyerekek identitására).

A kettős – és többszörös – identitások elfogadása révén csökkennek a csoportok közötti előítéletek azáltal, hogy egy-egy csoport-hovatartozás veszít a jelentőségéből, illetve, mert a keresztkegategorizáció miatt ugyanazok az emberek külső csoporttagból saját csoporttaggá válnak. Például amikor az eredeti férfi/nő kategorizáció mellett bevezették a piros/kék kategorizációt is (kísérleti helyzetben piros és kék tollakat osztottak szét a résztvevők között) eltűnt az első – férfi/nő – helyzetben tapasztalt saját csoport iránti elfogultság (Deschamps és Doise /1978/ idézi Crisp /2010/). Brewer szerint a szociális identitás komplexitása – mennyire érzékeli úgy az egyén, hogy a különböző csoportok között átfedés van annak alapján, hogy ő maga több csoporthoz is tartozik – együtt jár külső csoportok iránti nagyobb fokú toleranciával (idézi Crisp 2010).

A kultúrának és társadalomnak nemcsak abban van szerepe, hogy mely kategóriákat használjuk az emberek kategorizálására, hanem abban is, hogy az egyes kategóriák tagjaihoz milyen asszociációkat társítunk. Ezeket az asszociációkat a kultúra „feszíti elő” számunkra, azért válnak állandóan „hozzáférhetőkké”. Ebből következik, hogy a kultúra változásával más asszociációk is kialakulhatnak, illetve a régiégek gyengülhetnek. Az Implicit Asszociációs Teszttel végzett újabb kutatások azt mutatják, hogy még az amúgy nagyon ellenálló implicit asszociációk is aránylag könnyen megváltoztathatóak. Ha az IAT felvétele előtt a kísérleti személyeknek előzetesen nemcsak köztiszteletnek örvendő feketék, hanem ezek mellett ellenszenves fehérek képeit is mutatták, akkor mérséklődött a fehérek iránti preferencia (Dasgupta, Greenwald, 2001; Joy-Gaba, Nosek, 2010). Ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy nemcsak a negatív képzetek vezetnek előítéletekhez, hanem a pozitív képzetek hiánya is (lásd még Banaji és Greenwald /1995/ kutatását a férfi nem és a hírnév implicit kapcsolatáról). Ezek az eredmények alátámasztják azoknak a véleményét, akik a média kulcsszerepét hangsúlyozzák a sztereotípiák és előítéletek kialakításában, fenntartásában és mérséklésében (lásd Síklaki itt közölt tanulmányát az integrált reklámokról).

Az előítéletekre vonatkozó társas normák befolyásolják, hogyan viszonyulnak az emberek saját előítéleteikhez és sztereotípiáikhoz. Stangor és munkatársai (2001) azt vizsgálták, miként hat a diákok attitűdjére, ha olyan visszajelzést kapnak, hogy diáktársaik náluk negatívabb vagy pozitívabb etnikai attitűdökkel rendelkeznek. Eredményeik szerint – az állítólagos – visszajelzés a diáktársak attitűdjéről szignifikánsan befolyásolták a diákok attitűdjeit: saját attitűdjeiket a konszenzushoz igazították, és ez az attitűdváltozás tartósnak és ellenállónak is bizonyult.

Altemeyer (idézi Duckitt, 2001) eredményei szerint pedig a magasan tekintélyelvűek – akik érzékenyebbek a társas normákra, mint a kevésbé tekintélyelvűek – voltak a leginkább fogékonyak a tekintélytől érkező előítélet-csökkentő üzenetre. Ők még akkor is engedelmeskednek a saját csoportnormáiknak, ha személyesen nem értenek azokkal egyet, az ő esetükben tehát különösen nagy befolyása lehet az előítéletekre a tekintélyszemélyek kommunikációjának.

Személyes szinten elsősorban a világnézetnek – beleértve a világról alkotott egészen általános képzeteket – és az értékeknek van szerepük abban, hogy az emberek hogyan viszonyulnak saját sztereotípiáikhoz és előítéleteikhez. Ezt a viszonyt a „klasszikus” előítélet-csökkentő eljárások – pl. a csoportközi kontaktus – általában nem veszik figyelembe, azonosként kezelik a többségi csoportok tagjait, és az esetleges kudarcért általában a körülményeket – az Allport által felsorolt feltételek hiányát – okolják és nem a kontaktusban részt vevők eltérő személyiségét, kognitív jellemzőit, világnézetét vagy motivációját (lásd Levy, 1999).

Adorno (1969) szerint az előítélet-mentesség kulcsa egyrészt a kisgyermekkorú nevelésben, másrészt az általános felvilágosításban és a kritikai gondolkodás elterjedésében van: „Az Auschwitzhoz vezető elvek ellen az autonómia lenne az egyetlen valódi erő – ha élhetek a kanti kifejezéssel – a reflexió, az önrendelkezés, a részvétel megtagadásának képessége” (1969/2001, 33.). Adorno elsősorban az autoritások iránti kritikátlan attitűdben és a kollektívumban való feloldódásban látta a fő veszélyforrásokat. Megemlítette még a félelem és szorongás bevallásának szükségességét, hogy azok elveszítsék tudattalan befolyásukat, valamint az empátia – saját magunkkal és másokkal – képességének tanítását és gyakorlását. Adorno abban látta a nevelés jelentőségét, hogy, ha „nem is szünteti meg azonnal a tudattalan mechanizmusokat, legalábbis megszilárdít a tudatelőttesben bizonyos ellenerőket, és segít megteremteni egy olyan légkört, amely nem kedvez a szélsőségeknek” (1969/2001, 40.). Ez a gondolata összhangban van azzal, amit az előítélet-mentesség pszichológiájáról korábban elmondtunk.

A multikulturális programok arra tesznek kísérletet, hogy a saját kultúrával kapcsolatban hozzák lépjen az Adorno által szorgalmazott autonómiát (a különböző típusú multikulturális programok céljairól és módszereiről lásd Banks, 1992). Annak megértése, hogy a különböző kultúrák és világnézetek ugyanazokra az emberi és társadalmi szükségletekre kialakított válaszok, szükségképpen csökkenti a saját csoport világnézetével és szokásaival kapcsolatos etnocentrizmust. A multikulturális programok a kulturális szenzitivitás kialakítása mellett arra is törekcsenek, hogy kritikus szemléletet alakítsanak ki a fennálló társadalmi hierarchia-viszonyokkal szemben. Ezért tárgyalják a többségi helyzetből származó társadalmi privilégiumokat (McIntosh, 2003; Schacht, 2003) és elemzik, hogyan és miért jönnek létre a társadalomban a csoportok közötti megkülönböztetések, előítéletek és sztereotípiák. Céljuk annak bemutatása is, hogy mit tehetnek az egyének ezeknek a különbségeknek a csökkentése érdekében (részletesebben az így létrejövő „pozitív fehér identitásról” lásd Tatum, 1997, 93–130.).

Az emberi jogi programok az egyes előítéleteknél általánosabb szinten foglalkoznak a társadalmi egyenlőség problémájával, legnagyobb erősségük az egyenlőségelvű társadalmi norma kialakítása és megerősítése (lásd például az Európa Tanács által legtöbb európai nyelven kiadott és képzésekkel is támogatott *Kompasz* gyakorlat gyűjteményét, 2000). A programok középpontjában az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában deklarált elvek megismertetése és azok hétköznapi helyzetekre való alkalmazása áll, a más kultúrákkal és szokásokkal kapcsolatos tolerancia kérdései, vagy a kisebbségi helyzetből fakadó hátrányok emberi jogi kontextusban vetődnek fel, és leginkább a békés egymás mellett élés normáinak kialakítására alkalmasak.

Egyre inkább az emberi jogi oktatás kontextusába helyezik el a holokauszt-oktatást is, de megközelítése annál sokkal inkább érzelmközpontú: a tanulási folyamat motivációja az áldozatok sorsa iránti empátia (lásd például *Excursion to the past – teaching for the future*, 2010). Ezek a programok a holokauszt társadalomtörténetének és az egyes emberek – áldozatok, elkövetők, be nem avatkozók és embermentők – történetének megismerésén keresztül nem csak az emberi jogok, de általában a humánus értékrend megerősítésére törekednek (a holokausztoktatásról lásd Vago és Baruch itt közölt tanulmányait). A holokausztot negatív vonatkoztatási pontként használják fel az emberi jogok tiszteletben tartása, a szolidaritás és az egyenlőségelvűség megerősítésére (lásd Kovács, 2003, 2005).

A multikulturális programokban legfontosabb pszichológiai tényező a másik csoport tagjainak helyzete és tapasztalata iránti empátia és szenzitivitás. Ez jelentheti a perspektívaváltás (kognitív empátia) és/vagy az együttérzés képességének kialakítását és gyakorlását. Míg az előítéleteket a másik csoporttól való pszichológiai – és gyakran fizikai – távolság, a szorongás és az idegentől való félelem táplálja, addig az empátia révén felismerhetővé válnak a hasonlóságok, és érthetőbbé válik az ismeretlen. A hátrányos helyzetű csoportok tagjai iránti empátia aláássa a világ igazságos mivoltába vetett hitet, csökkenti a rendszerigazoló tendenciák hatását és létrehozza az egyenlőségelv mellett elköteleződést (lásd Stephan és Finlay, 1999).

Az előítéletesség fokának egyéni különbségei – és az őszinte előítélet-mentesség ritka esetei – arra mutatnak, hogy a személyiségnek, a széles értelemben vett világnézetnek, az antidiszkriminációs elkötelezettségnek meghatározó szerepük van abban, hogyan viselkedik az egyén egy adott társas helyzetben. Mégis, a szociálpszichológia eddig sokkal kevesebbet foglalkozott azzal, hogy ezek az elkötelezettségek miként alakíthatóak ki vagy erősíthetőek meg, mint az előítéletek okaival. Az eddigi eredményekből azonban úgy tűnik, hogy eljött az idő az előítélet-mentesség szociálpszichológiájának művelésére.

IRODALOM

- ADORNO, TH. W. (1950/1980): Típusok és tünetegyüttesek. In: Csepeli, Gy. (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 237–295.
- ADORNO, TH. W. (1969/2001): Nevelés Auschwitz után. In: Kovács, M. (szerk.) *Holokausztoktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület, 29–43.
- ALLPORT, G. W. (1954/1977): *Az előítélet*. Gondolat, Budapest
- ALTEMEYER, B. (2004): The Other „Authoritarian Personality” In: Jost, J. T., Sidanius, J. (eds.) *Political Psychology*. Psychology Press, 85–106.
- ARONSON, E. (1972/1987): *A társas lény*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, (3. kiadás)
- BANAJI, R. M., GREENWALD, A. G. (1995/2003): Implicit nemi sztereotipizálás a hírnévítéletekben. In: Banaji, R. M.: *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Osiris, Budapest, 91–136.
- BANKS, J. A. (1992/1998): Multikulturális oktatás: megközelítések, fejlesztések és dimenziók. In: Cs. Czachesz, E. (szerk.): *Multikulturális nevelés. Szöveggyűjtemény tanító- és tanárszakos hallgatók számára*. Mozaik, 65–77.
- BAUMEISTER, R. F. (2002/2005) A holokauszt és a gonoszság négy gyökere. In: Kovács, M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. Hannah Arendt Egyesület–Jaffa Kiadó, 2005, 217–233.
- BERRY, J. W., POORTINGA, Y. H., SEGALL, M. H., DASEN, P. R. (1992): *Cross-cultural psychology: research and application*. Cambridge University Press
- BREWER, M. B. (1999): The Psychology of Prejudice: Ingroup Love or Outgroup Hate? In: *Journal of Social Issues*, Vol. 55., 429–444.
- BROWN, R. (2000): Social Identity Theory: past achievements, current problems and future challenges. In: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 30., 745–778.
- COLLINS, N. L., READ, S. J. (1990): Adult Attachment, Working Models, and Relationship Quality in Dating Couples. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58., No. 4., 644–663.
- CRISP, R. (2010): Prejudice and Perceiving Multiple Identities. In: Dovidio, J. F., Hewstone, M., Glick, P., Esses, V. M. (eds.): *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*. SAGE, 508–526.
- CROSS, S., ROSENTHAL, R. (1999): Three Models of Conflict Resolution: Effects on Intergroup Expectancies and Attitudes. In: *Journal of Social Issues*, Vol. 55., 561–580.
- DASGUPTA, N., GREENWALD, A. G. (2001): On the Malleability of Automatic Attitudes: Combating Automatic Attitudes With Images of Admired and Disliked Individuals. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 81., 800–814.
- DEVINE, P. G. (1989/1999): Sztereotípiák és előítélet: automatikus és kontrollált komponensek. In: Hunyady, Gy. és mtsai (szerk.): *A csoportok percepciója*. Akadémia Kiadó, Budapest, 379–407.

- DOTY, R. M., PETERSON, B. E., WINTER, D. G. (2004): Threat and Authoritarianism in the United States, 1978–1987. In: Jost, J. T., Sidanius, J. (eds.) *Political Psychology*. Psychology Press, 73–82.
- DUCKITT, J. (2001): Reducing Prejudice: An Historical and Multi-Level Approach. In: Augoustinos, M., Reynolds, K. J. (eds.): *Understanding Prejudice, Racism and Social Conflict*. SAGE, 253–273.
- DUCKITT, J. (2005): Personality and Prejudice. In: Dovidio, J. F., Glick, P., Rudman, L. A. (eds): *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*. Blackwell, 395–413.
- ELLEMERS, N., SPEARS, R., DOOSJE, B. (2002): Self and Social Identity. In: *Annual Review of Social Psychology*, Vol. 53., 161–186.
- ESSES, V. M., JACKSON, L. M., DOVIDIO, J. F., HODSON, G. (2005): Instrumental Relations Among Groups: Group Competition, Conflict, and Prejudice. In: Dovidio, J. F., Glick, P., Rudman, L. A. (eds): *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*. Blackwell, 227–244.
- Excursion to the past – teaching for the future: Handbook for teachers (2010): FRA – European Agency for Fundamental Rights, Wien
http://www.fra.europa.eu/fraWebsite/attachments/Handbook-teachers-holocaust-education_EN.pdf
- FÁBIÁN Z. (1999): *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Új Mandátum, Budapest
- FEIERABEND, R., FEIERABEND, R. L., NESVOLD, B. A. (1972/1998): Társadalmi változás és politikai erőszak: nemzetközi minták. In: Hunyady, Gy. (szerk.): *Történeti és politikai pszichológia*. Osiris, 116–129.
- FISKE, S. T., CUDDY, A. C., GLICK, P., XU, J. (2002/2006): A (gyakran kevert) sztereotípiatartalom modellje: A kompetencia az észlelt státusból, a melegszívűség pedig a versengésből ered. In: Hamilton, D. L., Fiske, S. T., Bargh, J. A.: *A társak és a társadalom megismerése*. Osiris, 315–389.
- FOGELMAN, E. (2002/2005): Az embermentő self. In: Kovács, M. (szerk.) *Holokausz: Történelem és emlékezet*. Hannah Arendt Egyesület–Jaffa Kiadó, 2005, 259–273.
- GAERTNER, S. L., DOVIDIO, J. F. (2005): Understanding and Addressing Contemporary Racism: From Aversive Racism to the Common Ingroup Identity Model. In: *Journal of Social Issues*, Vol. 61., 615–639.
- GAERTNER, S. L., DOVIDIO, J. F. (2005b): Categorization, Recategorization, and Intergroup Bias. In: Dovidio, J. F., Glick, P., Rudman, L. A. (eds): *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*. Blackwell, 71–89.
- GAERTNER, S. L., DOVIDIO, J. F., HOULETTE, M. A. (2010): Social Categorization. In: Dovidio, J. F., Hewstone, M., Glick, P., Esses, V. M. (eds.): *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*. SAGE, 526–544.
- GLICK, P., FISKE, S. T. (2001/2006): Ambivalens szövetség. Az ellenséges és a jóindulatú szexizmus mint a nemi egyenlőség kiegészítő igazolása. In: Hamilton, D. L., Fiske, S. T., Bargh J. A.: *A társak és a társadalom megismerése*. Osiris, 389–414.

- GLICK, P. (2002/2005): Farkasbőrbe bújtatott áldozati bárányok. Irigykedő előítélet, ideológia és a zsidók mint bűnbakok. In: Kovács, M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. Hannah Arendt Egyesület–Jaffa Kiadó, 175–203.
- GLICK, P. (2005): Choice of Scapegoats. In: Dovidio, J. F., Glick, P., Rudman, L. A. (eds): *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*. Blackwell, 244–262.
- HAMILTON, D. L., GIFFORD, R. K. (1976/1999): Illuzórikus korreláció a személyközi észlelésben: a sztereotip ítéletek kognitív alapjai. In: Hunyady, Gy. et al.: *A csoportok percepciója*. Akadémiai Kiadó, 73–88.
- HEYL, M. (2001): Nevelés Auschwitzról, Auschwitz után. Az oktatás változzék szociológiává. In: Kovács, M. (szerk.): *Holokausztoktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület, 43–63.
- JOST, J. T., BANAJI, M. R. (1994/1999): A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződése. In: Hunyady, Gy. et al. (szerk.): *A csoportok percepciója*. Akadémia Kiadó, 489–518.
- JOST, J. T., NOSEK, B. A., GOSLING, S. D. (2008): Ideology. Its Resurgence in Social, Personality, and Political Psychology. In: *Perspectives on Psychological Science*, 3., 126–136.
- JOST, J. T., FEDERICO, CH. M., NAPIER, J. L. (2009): Political Ideology: Its Structure, Functions, and Elective Affinities. In: *Annual Review of Psychology*, 60., 307–337.
- JOY-GABA, J. A., NOSEK, B. A. (2010): The surprisingly limited malleability of implicit racial evaluations. *Social Psychology*, Vol. 41., 137–146.
- KATZ, D. (1960/1979): Az attitűdök tanulmányozásának funkcionális megközelítése. In: Halász, L., Hunyady, Gy., Marton, L. M.: *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*. Akadémia Kiadó, Budapest, 105–122.
- KOFTA, M., SEDEK, M. (2005): Conspiracy Stereotypes of Jews during Systemic Transformation in Poland. *International Journal of Sociology*, Vol. 35., No. 1., 40–64.
- KOMPASZ. KÉZIKÖNYV A FIATALOK EMBERI JOGI KÉPZÉSÉHEZ (2000): Mobilitás, Budapest. <http://kompasz.balzac.zpok.hu/kompasz>
- KOVÁCS M. (2003): Holokauszt oktatás Magyarországon. *Regio*, 2., 88–106.
- KOVÁCS M. (2005): Holokausztoktatás és emlékezés. In: Molnár, J. (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, 721–737.
- LEVY, SH. R. (1999): Reducing Prejudice: Lessons From Social-Cognitive Factors Underlying Perceiver Differences in Prejudice. *Journal of Social Issues*, Vol. 55., 745–765.
- MCINTOSH, P. (2003): White Privilege and Male Privilege. In: Kimmel, M. S., Ferber, A. L. (eds.): *Privilege. A Reader*. Westview Press, 147–161.
- MONTEITH, M. J., ARTHUR, S. A., MCQUEARY FLYNN, S. (2010): Self-Regulation and Bias. In: Dovidio, J. F., Hewstone, M., Glick, P., Esses, V. M. (eds.): *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*. SAGE, 493–508.

- MOSKOWITZ, G. B., GOLLWITZER, P. M., WASEL, W., SCHAAL, B. (1999): Preconscious control of stereotypes activation through chronic egalitarian goals. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77., 167–184.
- MULDOON, O. (2003): The Psychological Impact of Protracted Campaigns of Political Violence on Societies. In: Silke, A. (ed.): *Terrorists, Victims and Society. Psychological Perspectives on Terrorism and its Consequences*. Wiley, 161–175.
- NOSEK, B. A., BANAJI, M. R., GREENWALD, A. G. (2002/2003): Implicit csoportattitűdök és sztereotípiák gyűjtése egy demonstrációs weblapról. In: Banaji, M. R. (szerk.): *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Osiris Kiadó, Budapest, 336–359.
- PETTIGREW, TH. F., TROPP, L. R. (2005): Allport's Intergroup Contact Hypothesis: Its History and Influence. In: Dovidio, J. F., Glick, P., Rudman, L. A. (eds): *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*. Blackwell, 262–278.
- PRATTO, F., STALLWORTH, L. M., SIDANIUS, J., SIERS, B. (1997): The Gender Gap in Occupational Role Attainment: A Social Dominance Approach. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 72., 37–53.
- ROKEACH, M., RESTLE, F. (1960/1980): A nyílt és zárt gondolkodási rendszerek közötti alapvető különbségtévesztés. In: Csepeli, Gy. (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 295–317.
- ROTHBART, M., TAYLOR, M. (1992): Category Labels and Social Reality: Do We View Social Categories as Natural Kinds? In: Sermin, G. R.; Fiedler, K. (eds.): *Language, interaction and social cognition*. Sage, Newbury Park, CA. 11–36.
- SANFORD, N. (1956/1973): Az autoriter személyiség, In: Hunyady, Gy. (szerk.) *Szociálpszichológia*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 384–406.
- SCHACHT, S. P. (2003): Teaching about Being an Oppressor. In: Kimmel, M. S., Ferber, A. L. (eds.): *Privilege. A Reader*. Westview Press, 161–173.
- SHERIF, M., SHERIF, C. (1969/1980): Csoporton belüli és csoportközi viszonyok: kísérleti kutatás. In: Csepeli, Gy. (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 347–392.
- SIBLEY, CH. G., WILSON, M. S., DUCKITT, J. (2007): Antecedents of Men's Hostile and Benevolent Sexism: The Dual Roles of Social Dominance Orientation and Right-Wing Authoritarianism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33., 160–172.
- SIDANIUS, J., PRATTO, F. (1993/1998): Az elnyomás elkerülhetetlensége és a szociális dominancia dinamikája. In: Hunyady, Gy. (szerk.): *Történelmi és politikai pszichológia*, Osiris, 130–164.
- SÍKLAKI I. (2010): *Előítélet is tolerancia*. Akadémiai Kiadó
- SLAVIN, R. E., COOPER, R. (1999): Improving Intergroup Relations: Lessons Learned From Cooperative Learning Programs. *Journal of Social Issues*, Vol. 55., 647–663.
- STANGOR, CH., SECHRIST, G. B., JOST, J. T. (2001/2003): Faji nézetek megváltoztatása a konszenzusra vonatkozó információ nyújtásával. In: Jost, J. T. (szerk.): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, 250–272.

- STEPHAN, W. G., FINLAY, K. (1999): The Role of Empathy in Improving Intergroup Relations. *Journal of Social Issues*, Vol. 55., 729–743.
- STEPHAN, W. G., STEPHAN, C. W. (2005): Intergroup Relations Program Evaluation. In: Dovidio, J. F., Glick, P., Rudman, L. A. (eds): *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*. Blackwell, 431–447.
- SWIM, J. K., AIKIN, K. J., HALL, W. S., HUNTER, B. A. (1995/2001): Szexizmus és rasszizmus: régi típusú és modern előítéletek. In: Hunyady, Gy.; Nguyen Luu, L. A. (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. ELTE Eötvös Kiadó, 326–360.
- TAJFEL, H. (1973/1980): Az előítélet gyökerei: néhány megismeréssel kapcsolatos tényező. In: Csepeli, Gy. (szerk.) *Előítéletek és csoportközi viszonyok, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 40–70.*
- TAJFEL, H. (1974/1980): Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás. In: Csepeli, Gy. (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 25–39.
- TATUM, B. D. (1997): *Why Are All the Black Kids Sitting Together in the Cafeteria? And Other Conversations About Race*. Basic Books
- TAUSCH, N., HEWSTONE, M. (2010): Intergroup Contact. In: Dovidio, J. F., Hewstone, M., Glick, P., Esses, V. M. (eds.): *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*, SAGE, 544–561.
- TODOSIJEVIC, B. (1999): A tekintélyelvű személyiség: az előítéletesség pszichoanalízise. In: Kovács, A. (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Új Mandátum, Budapest, 242–272.

THE ROOTS OF PREJUDICE AND THE PROSPECTS
FOR PREJUDICE REDUCTION:
THE SOCIAL PSYCHOLOGICAL APPROACH

(SUMMARY)

In this article I first review the cognitive and motivational roots of prejudice and the factors determining individual differences. Prejudice has been linked with personality – authoritarianism and social dominance orientation –, and context specific motivations, like the aspiration for positive social identity or the need for anxiety reduction. Not only differences in personality but also cultural stereotypes, social norms regarding expression of bias, and dominant ideologies must be taken into account to understand the formation, the perseverance as well as the change of prejudices. In the second part of the article I summarise the psychology of anti-biased attitudes, and at the end I discuss methods which have been proved to be successful in prejudice reduction.